

SEMINARO
„1944 M. PAB.–1945 M. ĮVYKIŲ RYTPRŪSIUOSE
ISTORINIS VERTINIMAS“

ANOTACIJA

Hektoras Vitkus

Šių metų spalio 27-ąją Klaipėdos universiteto Humanitarinių mokslų fakultete įvykusį seminarą-diskusiją „1944 m. pab.–1945 m. įvykių Rytprūsiuose istorinis vertinimas“ apibendrinti įprastos anotacijos rėmuose nebūtų tikslinga. Jau pati seminaro tema bei mokslininkų pranešimai (Dr. Vygantas Vareikis „Genocido koncepcijos“, Dr. Ruth Leizerowitz „Kolonijinė prievarta ir genocidas“, Dr. Liucija Arbušauskaitė „Genocido sąvokos vartojimo *Mažosios Lietuvos enciklopedijoje* analizė ir komentarai“) ženklino, kad diskusijoje bus balansuojama ties moksliniam pažinimui jautria riba, atskiriančia objektyvų istorijos vertinimą nuo subjektyviai istorinę atmintį konotuojančių procesų. Renginio moderatorės humanitarinių mokslų daktarės, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos tyrimų instituto direktorės Silvos Pocytės, pristačiusios esmines gvildenamos temos problemas, išvalgos lokalizavo objektyviam Antrojo pasaulinio karo pabaigos įvykių Rytprūsiuose suvokimui kliudantį procesą – šiandieną intensyvėjantį polinkį istorinėje lietuvių atmintyje adaptuoti žaizdotą Rytprūsių vietos gyventojų ir čia atsidūrusių karo pabėgėlių likimą nekritiškais genocido koncepcijos interpretacijomis. Akivaizdu, kad tokios prieigos praktikavimas nėra pajėgus įvertinti aktualius istorinius įvykius kontekstiškai ir kompleksiskai. Įvardytąją tendenciją seminare stengtasi reviduoti racionaliais moksliniais argumentais bei kritišku dialogu su istorinės atminties lygmenimis.

Įvykiai, kuriuos galėtume vertinti kaip genocidą, žinomi iš seniausių laikų: asirų žudynės VIII–IV a. pr. Kristų, Trojos sunaikinimas, romėnų sugriauta Kartagina; apie genocido atvejus aptinkama žinių Biblijoje, graikų ir romėnų istoriniuose šaltiniuose; genocido įvykių liudijimų gausu Aukso ordos, kryžiuočių žygių aprašymuose; armėnų genocidas; nacių genocidas prieš žydus; genocido proveržiai buvusioje Jugoslavijoje, Kambodžoje, kai kuriose Afrikos valstybėse. Šitaip komponuodamas savąsias išvalgas, pirmojo pranešimo autorius Dr. V. Vareikis pabrėžė, kad teorinė genocido sąvokos vartojimo koncepcija (Jungtinių Tautų Asamblėjoje 1948 m. gruodžio 9 d. priimta *Genocido konvencija*) neapima socialinio prievartos taikymo aspekto. Jo nuomone, svarbiausią įtaką tokiai formuluotei padarė holokausto unikalumo priešasčių suvokimas, kuris ilgainiui suklostė ir pagrindinį atminties kultūros politikos idealą – „daugiau niekada“ principą. Deja, nauji genocido reiškiniai pasaulyje byloja, kad šis imperatyvas nėra veiksnus, nesugeba užkirsti kelio naujiems žudančios prievartos proveržiams. Modernųjį genocidą, pranešėjo nuomone, išskiria technokratiškumas: tam tikros genocido technologijos, kurių visuma panaši į tai, ką galėtume pavadinti „programine genocido vadyba“. Antra vertus, konkrečių prievartos faktų pripažinimą genocidu ženkliai komplikuoja geopolitinė konjunktūra: pavyzdžiui, armėnų genocidas iki šiol nėra pripažintas tarptautiniu lygmeniu, nes tai neatitinka Turkijos kaip strateginio tarptautinės JAV politikos partnerio interesų.

Klausimas apie lietuvių genocidą, Dr. V. Vareikio nuomone, išlieka ir dar ilgai liks atviras. Vis dėlto nėra svarių faktų, patvirtinančių nacistinės ar sovietinės „programos išnaikinti lietuvius kaip tautą“ buvimą. Tačiau gausu neginčijamų įrodymų apie lietuvių dalyvavimą masinėse žydų bendruomenės žudynėse. Taigi būtų galima „lietuviškomis sąlygomis“ projektuoti vieno iš *Historikerstreit* diskusijos Vokietijoje pradininkų, Ernesto Nolte'ės, subrandintą formulę: „vienos tautos atstovų dalyvavimas kitos tautos žudynėse negali pateisinti skaudaus pirmųjų likimo“. Juo labiau istorinis Antrojo pasaulinio karo procesų kontekstas kalba, kad lietuviai nacistinio okupacinio re-

žimo laikotarpiu galėjo išvengti genocido, o žydų bendruomenė tokios galimybės neturėjo. Reikia identifikuoti Lietuvos visuomeninėje komunikacijoje išlaikančią populiarumą tendenciją ieškoti dviejų genocidų (žydų ir lietuvių) lygiavertiškumo. Kaip žinoma, šis mąstymo inertiškumas blokuoja kolektyvinės istorinės lietuvių atminties pozityvumą aktualizuojamu klausimu „dvių genocidų simetrijos“ teorijos implikuojančiomis išvadomis. Kelia susirūpinimą ir kitas dalykas – mažai objektyvios lietuvių genocido interpretacijos jau operacionalizuojamos Lietuvos vidaus ir užsienio politikoje. O tai reiškia, kad „galutinio brūkšnio“ ar „nulinio atskaitos taško“ principai lietuvių genocidu vadinamos patirties atžvilgiu dar neturi galimybių realizuotis. Galima prognozuoti, jog šios negatyvios tendencijos toliau brandins terpe *istoricistinei* tradicijai – istorijos interpretavimo klaidoms istorinėje lietuvių atmintyje dar giliau įsirėžti; nematyti šiuose istoriniuose procesuose veikusių *etninio valymo* momentų.

Iki šiol Lietuvoje tebevykstančiuose debatuose dėl mažlietuvių genocido antroji pranešėja Dr. Ruth Leiserowitz išvelgia visų pirma politinius argumentus ir komparatyvinius orientavimosi į holokaustą momentus, kurie nesiekia ir nebrandina nors kiek toliau siekiančios analizės. Todėl prie aktualizuojamos problematikos siūlyta priartėti nauju – *postkolonijinių tyrimų (postcolonial studies)* metodologiniu instrumentariumi, įgalinančiu perprasti ir problemiška išvaldyti šiandien dar mažai pažįstamas *kolonizuojančiųjų* ir *kolonizuojamųjų* mentaliteto buvusiuose Rytprūsiose klostymosi ypatybes. Analitinė jų raidos kontekstų ir kompleksų interpretacija atvertų naujus *kolonializmo, kolonijinės prievartos* ir *genocido* kategorijų sampratos aspektus.

Britų istorikas Normanas M. Naimarkas atskiria genocidą nuo etninio valymo (*etnocido*) teiginiu, kad „genocidas reiškia parengtą dalies arba visų kokios nors etninės, religinės arba tautinės grupės narių žudymą; o etninio valymo intencijos, priešingai, numato tautos ir, esant galimybei, jos pėdsakų pašalinimą tik iš apibrėžtos teritorijos“. Iš šio koncepto matyti, kad riba tarp genocido ir etninio valymo politiką įgyvendinusių deportacijų yra sunkiai skiriama, būtent: žmonės, kurie prieštaravo priverstiniam iškeldinimui iš tėvynės, dažniausiai buvo nužudomi. Erico Weitzo įsitikinimu, komunistinis režimas skirstė ir persekiojo žmones išimtinai pagal klasinę jų priklausomybę arba pagal jų „pavojingumo“ režimui potencialą. Vėliau šis identifikavimas buvo radikaliai supaprastintas religine arba tautine tapatybe, kurios atstovai turėjo „pradingti“. Genocidas visada esti visos visuomenės bendras nusikaltimas, nepaisant to, kad jos struktūros gali pasižymėti visomis modernių visuomenių charakteristikomis. Tačiau reikia suprasti, kad genocido planavimas bei vykdymas visada išsiskiria tautinės specifikos procesais, kurie ir suklosto kiekvieno genocido istorišką unikalumą. Aktualizuojamo laikotarpio įvykių Rytprūsiose atžvilgiu galima kalbėti istorinėmis *etnocido* sąvoką eksplikuojančiomis kategorijomis, kurios turi galimybes, tačiau turi ir ribas. Mokslininkai, užsiimantys šių prievartos procesų tyrimais, kartu turi prisiimti milžinišką atsakomybę, kad išvengtų *martyrologinio* inertiškumo savo darbuose.

Būtina pritarti Dr. Liucijos Arbušauskaitės konstatacijai, kad genocido sąvoka ženkliai stereotipizavo istorinį mąstymą Lietuvoje. Antai terminą *genocidas* įvairios visuomenės grupės čia vartoja bemaž kaip universalią paradigmą vietos gyventojų padėčiai 1944–1953 m. apibūdinti. Krenta į akis tai, kad šis įprotis atpažįstamas ir *Mažosios Lietuvos enciklopedijos* (T. 1, p. 446–450) dalyje, skirtoje vietinių gyventojų genocido temai Rytprūsiose Antrojo pasaulinio karo pabaigos laikotarpiui atverti. Įstabu, tačiau ši leidinyje naudojamos medžiagos modeliavimo charakteristika neatliepia enciklopedijoms subordinuojamos svarbiausios preferencijos – akademiškumo kriterijaus. Aptariamajame leidinyje eventualūs genocido prieš Karaliaučiaus krašto gyventojus procesai neanalizuojami nei istoriniu kontekstu, nei kompleksiskai. Galima kritikuoti tokią istorijos interpretavimo savivalę, tačiau daug svarbiau siekti suprasti ją skatinančius procesus. Daugiausia lemia pačių mokslininkų klaidos: genocido sampratą lietuviškame mentalitete dominuojančių formulių lakumas įgalina imtis visai neistoriškų interpretacijų ne tik viešojoje komunikavimo erdvėje, bet ir akademinėje bendruomenėje. Sąlygas tokiai praktikai sudaro patys mokslininkai (net (sic!) istorikai), kurie iš tiesų racionaliais moksliniais argumentais turėtų visuomenei diegti istorijos objektyvumo lūkestį bei racionalius instrumentus ją iškraipantioms iniciatyvoms neutralizuoti. Tačiau istoriniame ko-

lektyvinės atminties lygmenyje paplitusi genocido terminologija pasižymi ypatingu gyvybingumu: keičiantis socialinėms, politinėms ir kultūrinėms išgyvenamos dabarties sąlygoms (kompensacijų karo aukoms siekimas ir etc.), genocido samprata yra joms adaptuojama naujais „istorinių faktų“ įprasminimais. Kaip žinoma, ne per seniausiai genocido sąvokos turinį pradėta siekti papildyti Rytprūsių vokiečių ir mažlietuvių likimo įvertinimais sovietinio režimo vykdyto brutalumo kontekste. Reikėtų manyti, kad šiuo būdu siekiama įreikšminti prievartą, taikytą prieš šias gyventojų grupes. Tai įrodo, kad genocido sampratos kūrėjai nesugebėjo išvengti ją sudarančių sąvokų vartojimo reliatyvumo, kuris įvairiomis istorinio mąstymo klišėmis (skatinimas Raudonosios armijos kariams „žudyti visus“; moterų prievartavimas; deportacijų vykdymas ir etc.) stipriai veikia ir *Mažosios Lietuvos enciklopedijos* medžiagos perteikimo koncepciją. Negalima sutikti su joje formuluojamu teiginiu, kad tik sovietinė propaganda subrandino ir instrumentalizavo šias ideologines schemas, skirdama jas raudonarmiečių prievartos prieš vietinius gyventojus ir pabėgėlius inspiracijai. Šiuo atveju būtina prisiminti, kad ir Vakarų sąjungininkų stovykloje vyko analogiški procesai. Tačiau svarbiausia konstatuoti, kad šias analogijas redukuojančiose komunikatyvinėse ir kolektyvinėse lietuvių istorinės atminties operacijose, kurias perima ir *Mažosios Lietuvos enciklopedijos* autorių kolektyvas, faktologiškai išsiskiria rimti netikslumai. Liudijimai apie vietinių gyventojų nužudymus ar moterų išprievartavimus labai dažnai neatitinka juos atspindinčios dokumentacijos. Ir atvirkščiai, dokumentacija dažniausiai neatitinka įvykių paliudijimų. Pavyzdžiui, raudonarmiečiai prievartavo ne tik lietuves ir mažlietuves. Buvo prievartaujamos ir rusės, ir ukrainietės, ir baltarusės. Pačių dokumentų konkrečioms prievartos prieš moteris aktams komentuoti taip pat nėra daug. Tačiau jie indukuoja, kad atvirkščiai kai kuriems *Mažosios Lietuvos enciklopedijos* autorių teiginiams masinių prievartavimų aktualizuojamoje teritorijoje kalbamu laikotarpiu nebuvo. Reikia priminti ir kitą aktualų aspektą: moteris nuo neatmenamų laikų yra ypatingas karo grobis. Tai objektyvus ir mokslininkams įrodomas dalykas. Tačiau aktualizuojamų įvykių kontekste buvo labai lėtai suvokta, kad tai – problema, susijusi su karo nusikaltimais. Todėl nėra nieko nuostabaus, jog ir priemonės šiems nusikaltimams kvalifikuoti ir dokumentuoti buvo pradėtos taikyti ne iš karto. Būtina suprasti dar vieną dalyką: karo prievartos padariniams Rytprūsiuose įvertinti reikšmingas ir potrauminio streso sindromo susiklostymas tiek pavienio žmogaus, tiek jo artimųjų, tiek visos visuomenės potyriuose, darančiuose įtaką „objektyvių“ istorijos faktų, adaptuojamų istorinėje atmintyje, atrankai. Tas pat pasakytina ir apie buvusios Rytų Prūsijos gyventojus, išgyvenusius deportacijas. Vis dėlto būtina suprasti, kad priverstinis šių žmonių išvežimas jiems kartu buvo ir reali galimybė išvengti prievartos. Nereikia ypatingų pastangų suvokti, kas galėjo atsitikti jiems pasilikus. Deja, išskirtieji momentai, atitinkantys konkrečias *etnocido*, bet ne *genocido* charakteristikas, aptariamose *Mažosios Lietuvos enciklopedijos* dalyje nėra aktualizuojami, vadinasi, nepripažįstami. Joje einama paprasčiausiu, „dėkingiausiu“ keliu: subjektyviais paliudijimais ir istoriografinėmis operacijomis modeliuojama įvykių interpretacija, atliepanti ne objektyvų vykusių procesų kontekstą, o kolektyvinės lietuvių atminties tekstūrą. Neverta abejoti, kad šis esminių akademiškosios istorijos principų nuvertinimas, konkrečiai – hiperbolizuotas genocido sampratos projektavimas Antrojo pasaulinio karo pabaigos ir pokario įvykiams Rytprūsiuose, turės rimtų pasekmių. Tai pasitvirtina šiandieninėje racionalios mokslinės argumentacijos ir dažniausiai politizuojamos „tautos istorinės atminties“ puoselėtojų sąveikoje: identifikuotos istorinės priegigos tendencingumas rimtai trikdo duomenų patikimumo siekiančius mokslininkus ir dar labiau sunkina jų įstangas įveikti plačiosios visuomenės nenorą operuoti empiriniais argumentais.

Seminare nuskambėjusios mintys byloja, kad Rytų Prūsijos problematiką tyrinėjančius istorikus turėtų jaudinti genocido sampratos operavimo pliuralizmas. Būtina intensyviai diskutuoti dėl *genocido* ir *etnocido* paradigmu aktualizuojamo konteksto atžvilgiu priešpriešas ir sutapimus. Tai gali paskatinti peržiūrėti senas sąvokas, įtraukti į jas ženklus pokyčius, atveriant naujas perspektyvas tyrinėtojams, kartu padedant jiems išvengti nagrinėjamos problematikos neapibrėžtumo bei reliatyvumo.